

בחירות '96: תדמיות וקמיעות

בבחירות האחרונות הוכרעה ראשות הממשלה ברוב דחוק ביותר. אך מעבר לכך המחישו בחירות אלה שינוי מהותי המתחולל במערכת הפוליטית בישראל. שני סממנים מאפיינים את השינוי הזה: המעבר למשטר מעין-נשיאותי, ופרגמנטציה של הפרלמנט (ירידת המפלגות הגדולות ופריחת הקטנות). למעשה, אנו נמצאים בעיצומו של מעבר ממערכת פוליטית מסוג אחד למשנהו. זהו המהפך השני שחל במערכת הפוליטית הישראלית מאז קמה המדינה.

בשנת 1977 התחולל המהפך הראשון. לראשונה, מאז שנות השלושים, הוחלף שלטון תנועת העבודה בשלטון הליכוד, והמערכת הפוליטית הפכה ממערכת רב-מפלגתית הנתונה לשליטת מפלגה אחת (העבודה), למערכת דו-גושית עם יתרון קל לגוש אחד (הימין). למרות שבשני העשורים האחרונים לא השתנה הרבה מבחינת הנתונים האלקטורליים, הרי במישור עמוק יותר של התרבות הפוליטית התחולל לאחרונה מהפך נוסף, הפותח תקופה חדשה בפוליטיקה הישראלית, שלישית במניין, מאז קום המדינה. המעבר הוא ממערכת פוליטית מפלגתית, שבה המפלגות הן הציר המרכזי, למערכת פוליטית בתר-מפלגתית, שבה פרקטיקות מסוג אחר ממלאות תפקיד עיקרי.

בעוד שהמפלגות מאפיינות את הפוליטיקה המודרנית, הרי הפוליטיקה הבתר-מפלגתית משלבת מאפיינים פוסטמודרניים (כמרכזיות של אמצעי התקשורת, ובפרט הטלוויזיה) ומאפיינים פרה-מודרניים (כנאמנויות אתניות ודתיות). לעומת הפוליטיקה המודרנית, השואבת את הלגיטימציה שלה מן היומרה לאוניברסליות ולרציונליות, הפוליטיקה החדשה, על מרכיביה הפוסט-הפרה-מודרניים, מקבלת את הלגיטימציה שלה ממקורות פרטיקולריים ורגשיים. הפן הפוסטמודרני שלה מבטא "פוליטיקה של צרכים" (או של צרכנים), והפן הפרה-מודרני שלה – "פוליטיקה של זהות" (או של מזדהים). מובן שבמציאות האבחנות הניתוחיות הללו בין סוגי הפוליטיקה השונים אינן חד-משמעיות. הן חדרות סתירות פנימיות, שלובות זו בזו ומקיימות בינן לבין עצמן זיקות שונות ומשונות. הרציונלי-לכאורה מתגלה כלא-רציונלי, והלא-רציונלי לכאורה מתגלה כרציונלי (ראו רם 1996). יתרה מזו, מכיוון שטרופת קלפים היא ממהות הפוסטמודרניות, מופיעות עתה גם הפרה-מודרניות וגם המודרניות, באור חדש ואינן יכולות להתקיים עוד במצבן ה"מקורי" (כך, למשל, "אידיאולוגיה" או "מסורת" מקבלות משמעות שונה מזו שיוחסה, ושדיתה להן בעבר). מה שמוצע להלן, מכל מקום, הן הערות פתיחה לדיון פרשני-ביקורתי בפוליטיקה החדשה בישראל.

אני מודה על הערות ועל ביקורות על גרסאות קודמות של רשימה זו לחבריי: אבי בראלי, אילן גור-זאב, לב גרינברג, שרית הלמן, ישעיהו ויינברג, דני פילק, נוסי שניידר, נאוה שרייבר ואילן תלמוד. האחריות לדברים היא, כרגיל, של החתום מעלה בלבד. תרגום של הקטעים המצוטטים מאנגלית מאת המחבר.

תכלת-לבן...: והליכוד ידבר שוב ושוב על "השלום" ובנימין נתניהו יאמר ש"אסור להתייחס מהשלום" ושמעון פרס ימשיך להרבות בסיווריו הצבאיים וירבה לדבר על "הביטחון" ועל "מיגור הטרור". שתי המפלגות ימשיכו לצבוע את סיסמאותיהן בשני גוונים – תכלת ולבן – וייתכן בלבול בין מפלגה המפצירה בנו שלא להתייחס מהשלום (מפלגת העבודה? לא, הליכוד) לבין מפלגה המבטיחה למגן את הטרור (הליכוד? לא, דווקא מפלגת העבודה) (תנה קים, "הליכוד משווק שלום, העבודה משווקת ביטחון", הארץ, 23.3.96).

בתרבות הפוליטית החדשה בישראל משמשים בערבוביה, כאמור, מרכיבים פוסטמודרניים ופרה-מודרניים, המצטרפים אל המרכיבים המודרניים אשר ממשיכים להתקיים לצדם. כמו כן בולטים בה דווקא ההיבטים הרדודים יותר של הפוסטמודרניות והירודים יותר של הפרה-מודרניות. מערכת הבחירות שהתקיימה בעקבות רצח רבין המחישה היטב את טעמו של התמהיל החדש/ישן הזה, שנרקח במשותף בידי נציגיה המובהקים של התקופה החדשה: הפרסומאים והרבנים. רק צירוף כזה יכול להפיק את השעטנו הפוסט/פרה-מודרני, שבו ה"גינגל", סממן של התרבות הצרכנית, מבשר על "ציונות עם נשמה", ססמה של התרבות הלאומנית.

במרכיבים של הפרה-מודרניות והפוסטמודרניות, הסותרים לכאורה זה את זה, שוררת בתרבות הפוליטית החדשה ערבוביה ראויה לציון. כאשר במישור מסוים קיימת סתירה מהותית בין ניאור-ליברליזם לבין ניאור-פונדמנטליזם, שהרי סחר החליפין מקעקע את נצח הדת, כפי שגרס דניאל בל (Bell 1976). במישור אחר יש להם אויב משותף אחד – קבוצות בעלות תודעה דמוקרטית, שכלתנית וביקורתית, המאוגדות במפלגות פוליטיות או בתנועות חברתיות. הניאור-ליברליזם מטפח אינדיבידואלים שבמהלך השבוע מתרועעים בשוק העבודה והסחורות, והניאור-פונדמנטליזם מכנס אותם ביום השביעי בבוקר בכנסייה ומציע להם נחמה ומשמעות. המודוס-יווני בין הניאור-ליברליזם לבין הניאור-פונדמנטליזם מתבסס על חלוקת הזמן והמרחב המטאפורית הזו – ששה ימים לשוק והיום השביעי לרוחניות. גם בישראל הולכת ונוצרת גרסה חדשה של תרבות ניאור-ליברלית וניאור-פונדמנטליסטית – ששה ימים עושים ביונס ומלחמה וביום השביעי עושים נשמה.

העקרונות של השוק ושל הכנסייה מנוגדים לאלה של ההתאגדות הדמוקרטית המודרנית (לפחות כפי שזו אמורה להיות על-פי הרגם האידאלי שלה). השוק מתקיים על יחסי חליפין בין זרים, שאין ביניהם זיקה מוסרית; הכנסייה מבוססת על קהל מאמינים, שאין ביניהם זיקה רציונלית. רק ההתאגדות האזרחית הדמוקרטית בנויה בעיקרון (ודאי שלא תמיד בפועל, אך לפחות בכוח) על שיג ושיח פרוגרמטי ועל שיתוף עניינים פרגמטי. לכן במקום שבו השוק קיים או במקום שבו הכנסייה שולטת, קל וחומר במרחב שבו דרים השוק והכנסייה בכפיפה אחת, כמו בישראל של שנת 1996, צר המקום מלהכיל התאגדות אזרחית דמוקרטית, תהא זו מפלגה פוליטית, או איגוד מקצועי או תנועה חברתית. אמנם אלה קיימים לכאורה, וממשיכים לשחות נגד הזרם בזכות אזרחים מסורים לעניין, אבל התהליכים המכריעים אינם מתרחשים במרחב הציבורי, שבו יכול להתנהל משא ומתן רציונלי, רפלקטיבי וביקורתי, אלא בשני אתרים אחרים – הקניון מחד גיסא, וההתנחלות מאידך גיסא, המסמלים את הפוסט-והפרה-מודרני המקומי.

סרסורים: אנו מצויים בתוך קדחת נכלולית, שבה השאלה איננה למי מהפוליטיקאים אנו מאמינים, אלא על מי אנו סומכים שהוא משקר במיומנות רבה יותר. נוצר מצב מוזר: דווקא לפני "הבחירות הגורליות ביותר", שבהן עלינו להכריע כאילו אחת ולתמיד בין שתי ברירות קוטביות – נקלענו למשחק מחבואים משתכלל והולך, שבו שני הגושים הפוליטיים, בהנהגת שני מאחזי עיניים, מתחרים מי מהם ייטיב יותר להסוות את עצמו בשטח, או להתחפש למה שאיננו... [אנו ניגשים אל הבחירות] כעיוורים הממשיים בחשיכה משהו ששני סרסורים מבטיחים לנו שהוא פיל, תוך רמיזה שאחרי הבחירות יתברר כי מדובר בעצם בגמל, שיורכב על-ידי ועדה בהשתתפות המפד"ל (דורון וחנבלום, "עיוורים ממששים פיל", הארץ, 5.4.96).

למסגרת הדמוקרטית נשקפת כיום סכנה, לפי ניתוח של בנימין ברבר, משני כיוונים – מכיוון הגלובליזציה הפוסטמודרנית, שהוא מכנה "מקוורלד" (עולם המק), ומכיוון הלוקליזציה הפרה-

מודרנית, שהוא מכנה "גי'האד" (מלחמת מצודה) (Barber 1995). אפשר, כמובן, להצביע גם על דיכוי הדמוקרטיה שהתחולל (ומתחולל) בידי מדינת-הלאום וכלכלת-השוק המודרניות, אך דומה כי כיום הממדים הדמוקרטיים בחברות המערביות מאוימים ישירות על-ידי שני הגורמים שברבר מזהה. גם בימינו, בישראל, הממדים הדמוקרטיים (שממילא אינם מקיפים ואינם איתנים דיים) מאוימים מצד קואליציית מקוורלד וג'יהד, המתגבשת בניצוחו של ראש הממשלה החדש. את הקואליציה הזו ממחיש היטב הצמד הנושא את נתניהו על כפיו: רונלד לאודר, מיליונר יהודי אמריקני, רפובליקני ניאורקונסרבטיבי קיצוני, המאמין בדת ההפרטה; וישראל גוטניק, מיליונר יהודי אוסטרלי, המאמין במדינת הלכה בארץ-ישראל השלמה (קים 1996ב).

לשם תמצות, ארון בהיבט אחד בלבד של התרבות הפוליטית החדשה: המעבר ממפלגות לפוליטיקאים, המהווה סממן בולט לאמריקניזציה המאפיינת את התרבות הפוליטית בישראל. באמריקה, המשמשת כדגם החיקוי של ישראל, קיימת הדוגמה המובהקת ביותר למה שאני מכנה תרבות פוליטית פוסט-פרה-מודרנית, כזו המשלבת ניאורליברליזם כלכלי (הפרסומאים) עם ניאור פונדמנטליזם תרבותי (הרבנים). אחד המאפיינים העיקריים של התרבות הפוליטית האמריקנית הוא רפיסותן של המפלגות הפוליטיות, וקל להיאחז בו לצורך אבחון כולל של התרבות הפוליטית החדשה בישראל.

מפלגות פוליטיות ותנועות חברתיות הן תופעה השייכת לחברה הלאומית והתעשייתית. בחברות דמוקרטיות הן ממלאות תפקיד מפתח של מיצוע בין היחידים לבין הממשל. בשלהי המאה ה-19 ובמהלך המאה ה-20 הן היו המסגרות שבאמצעותן הפכו המונים אמורפיים לציבורים מגובשים, בהן עיבדו אינטרסים חברתיים עמומים לפרוגרמות מדיניות, ודרךן השתתפו בעיצוב מדיניות, כפי שמדגישים הן הוגים ליברלים והן הוגים מרקסיסטים. אף כי במאה ה-20 שימשו תנועות ומפלגות לעתים מזומנות, מזומנות מדי, לגיוס המונים אנטי-דמוקרטי, קשה לתאר דמוקרטיה שאינה נשענת על התאגדויות אורחיות כאלה. ארצות-הברית היא כמובן היוצא מן הכלל (ההולך והופך לכלל), וטיב הדמוקרטיה הפוליטית שלה אכן שנוי במחלוקת, הרף דימויה המקובל (Katznelson and Kesselman 1975).

שעה שבאירופה מילאו מפלגות ותנועות, ועדיין הן ממלאות במידה רבה, תפקיד מרכזי בעיצוב של משטרים פוליטיים, תפקידן בארצות-הברית במאה ה-20 הופך לזניח. חלק מסניפי המפלגות היו למוקדי כוח של "בוסים" מקומיים, וברמה הלאומית היו המפלגות לחסרות חשיבות בדרך-כלל. תרמו לכך כמובן צורת המשטר הנשיאותי, האתוס האינדיבידואליסטי והקטוע האתני. בעשורים האחרונים, בעוד שהמערכת המפלגתית האירופית מתחילה לסגל אפיונים אמריקניים, הרי המערכת המפלגתית האמריקנית מתפוררת לגמרי. משבר המפלגות באמריקה וזה כבר לתיעור ולדיון נרחב. בעיקרו של דבר, ברור שאין הן ממלאות תפקיד מוביל, או אפילו חשוב. אין להן ציבור אוהדים רחב, שלא לדבר על חברים, הן חסרות בסיס חברתי יציב ועקבי, אין להן מנגנון ארגוני קבוע ומסועף, ולא אידיאולוגיות כוללות ומובחנות. אין הן משפיעות על מדיניות הממשל ואפילו לא ממלאות את התפקיד המינימלי של הכשרת מדינאים או של ניהול מערכות בחירות. הן נדחקות לשוליים מפני סוכנויות סקרים, אמצעי תקשורת, צוותי יעוץ וחברות יחסי-ציבור. לא יהיה זה מוגזם לומר כי כיום בארצות-הברית המפלגות הן סרח עודף של הפוליטיקה (McSweeney 1990). כפי שקבע בורנהם (Burnham 1969), באין חלופה לגיבוש כוח קולקטיבי, נותר הכוח הפוליטי מן הסתם בידי אלה שהם בעלי הכוח בחברה ממילא, כלומר בעלי ההון (בין אם הון חומרי או תרבותי).

מלים: וכך נולדה סיסמת הבחירות של ביבי. תחילה נבחרו המלים "שלום" ו"ביטחון". בשלב שני ניסו ליצור מהן משפט קצר וקולע. לאחר לבטים קשים ניסחו הפרסומאים את שורת המחץ: "נתניהו. עושים שלום בטוח". לאחר דיונים ארוכים, לבטים קשים, ומחקרים ממצים, חשף אתמול הליכוד את סיסמת הבחירות... (בינה ברזל, "כך נולדה סיסמת הבחירות של ביבי", ידיעות אחרונות, 8.4.96).

אפשר להצביע על כמה גורמים קשורים, הפועלים ברמות שונות לשחיקת המפלגות בשניים-שלושה העשורים האחרונים. ההסבר לכך נעוץ במבנה החברתי, והוא תופס בעיקר לגבי המפלגות

הסוציאל-דמוקרטיות ולגבי המפלגה הדמוקרטית בארצות-הברית. מקורו במעבר משסעים חברתיים האופייניים לחברה תעשייתית, לכאלה האופייניים לחברה פוסט-תעשייתית. בחברה כזו האיגודים המקצועיים ואידיאולוגיית החלוקה-מחדש, אשר משמשים מקור עיקרי לגיוס מפלגתי-מעמדי, נשחקים. ברמת התרבות המעבר האמור מלווה בשינוי שחל מן האוריינטציה המטריאלית לפוסט-מטריאלית. משמעותו הפוליטית באה לידי ביטוי בהתרכזות ב"נושאים" ובתנועות הדר-מוקדיות חדשות, המחליפה את המגויסות ואת המחויבות האידיאית הכוללת מן הסוג המפלגתי, או התנועתי, הישן. גורם נוסף לשקיעת המפלגות היא טכנולוגיית התקשורת והתעמולה החדשה, ובעיקר הטלוויזיה, המאפשרת "מגע ישיר" (כביכול) בין מנהיגים ומועמדים פוליטיים לבין הציבור הרחב, ללא צורך בתיווך המפלגתי. סיבות אלו ואחרות אף גרמו להסדרה חוקתית של הפעילות המפלגתית, המצמצמת את האוטונומיה של המפלגות וחושפת אותן להליכים משפטיים, הן מבחינת היכולת לגייס אמצעים והן מבחינת המבנה הארגוני. לכל אלה יש להוסיף את המימד ההיסטורי של רוח התקופה הנוכחית, התקופה הפוסט-קומוניסטית, המתאפיינת בתחושת קץ-האידיאולוגיות וקץ-ההיסטוריה, היינו, קץ הצורך, ואף האפשרות, לבחור בין חלופות חברתיות (Fox-Piven 1991; Inglehart 1977).

ירידת ההתאגדות הדמוקרטיות לא הותירה אחריה חלל ריק. המרחב הציבורי התמלא בשיווק הממוסחר של הפוליטיקה ושל הדת, של הפוליטיקה הדתית ושל הדת הפוליטית. תופעה זו הלכה והתפתחה בארצות-הברית בשלושת העשורים האחרונים בקצב מואץ. להלן כמה מגילוייה: חשיבותם הגוברת של הפרסומאים המקצועיים ושל שיטות הפרסום המסחריות במערכות בחירות; שימוש גובר בטכניקות של סיקור ועיבודי נתונים שפותחו לחקר העדפות בוחרים והתמחות ב"התנהגות הבוחרים"; המעבר של מרכז הכובד בתעמולת בחירות, שהחל כבר בשנות החמישים, מן האסיפה (או מחוג הבית), מן הדפוס ומן הרדיו אל הטלוויזיה, ועם זה הפיכת ה"הופעה הטלוויזיונית" או "העבירות על המסך" לתכונה החשובה ביותר של פוליטיקאי; ולבסוף, כתוצאה מן השינויים הללו, חלה תמורה בתפיסה של משמעות הבחירות, וההתמודדות האלקטורלית הפנימה מונחים השאולים מתחרות ספורט (Balbus 1975). מחקר על אודות תרבות השיווק קובע כי הבחירות בחברות הצפון-מערביות הפכו להתמודדות בין צוותי פרסום מתחרים. עד כדי כך ש"רציונלי הוא שהכרעת הבוחרים תיעשה על בסיס השאלה מי מן המועמדים מצליח להפיק מערכת יחסי-ציבור יעילה יותר", ולמעשה, שיווק התדמית העצמית הופך להיות הנושא העיקרי במערכת הבחירות: "השיווק עצמו נהיה אחד הממדים של הפוליטיקה השיווקית". בסופו של דבר נערכת בין המועמדים התמודדות על השאלה מי מהם הוא משווק מוכשר יותר של עצמו! (Wernick 1991, 140).

גינגלים: אופירה יוספי הגיבה על עובדת השתתפותה כמקביל בגינגלים של העבודה ושל הליכוד: לא חשוב לי בכלל בשביל מי אני מקליטה. אני מתייחסת לשתי המפלגות האלה כמו שהייתי מתייחסת לגינגלים של "עלית" ושל "אוסס". אני משכירה את הקול שלי נטו (יחזקאל אדירם, "מפיק גינגל הליכוד תובע 400 אלף ש"ח מאופירה יוספי", ידיעות אחרונות, 5.5.96).

על קרקע זו צמחה התיאוריה הפוליטית האמריקנית המובהקת של בחירות, המזהה מערכת בחירות עם שוק של סחורות. בשוק זה המוכרים והקונים ממקסמים את תועלתם על בסיס של שיקולי עלות פשוטים. כבר לפני שנים רבות הפך אנטוני דאונס את המציאות העגומה הזו לתיאוריית ברירה רציונלית של דמוקרטיה. דאונס מגדיר מפלגה פוליטית כצוות של אנשים המבקשים לשלוט במנגנון הממשל על-ידי הצלחה בבחירות חוקתיות תקינות (Downs 1957, 25). במודל האמריקני של דאונס, בניגוד למודל הסוציאל-פוליטי האירופי, המפלגות הפוליטיות אינן שלוחות של קבוצות חברתיות או של מעמדות, אלא הן מהוות "צוותים אוטונומיים המבקשים למשול כמטרה בפני עצמה והמשתמשים בתמיכה של קבוצות להשיג יעד זה" (שם, 97). מהי, אם כן, מערכת בחירות? דאונס קובע כי במצב הדר-מפלגתי השורר בארצות-הברית (ואפשר לומר כי בצורה מעורפלת יותר גם במערכות דרגשיות אחרות), בחירות פוליטיות הינן מערכות שיווק מסחריות לכל דבר, שבהן משדלת כל מפלגה את המצביעים-צרכנים בכוח "לרכוש" את ה"פתק" שלה ביום הבחירות. המערכת מתמקדת דווקא במצביעים שבתוּך, בין המפלגות או גם בשוליים

ה"מתונים", היינו הקרובים למרכז שלהן. כדי להגביר את כוח משיכתה ולהפעילו על ה"מתונים" במפלגה היריבה, על כל מפלגה לטשטש, עד כמה שניתן, את השוני שבעמדותיה. במלים אחרות, למפלגה א' יש את ה"משוכנעים" שלה, שאותם אין היא צריכה לשכנע, וכך גם למפלגה ב'. אך כל אחת מהן צריכה לשכנע את הפחות משוכנעים של המפלגה היריבה. לשם כך מנסה כל אחת להידמות באידיאולוגיה שלה ליריבתה, והתוצאה היא שהמפלגות מאבדות את ייחודן האידיאולוגי ונעשות דומות זו לזו. בלשונו של דאונס:

כל מפלגה חוזרת במדיניות שהיא מציעה אל המרחב של המפלגה היריבה כדי לשכנע מצביעים שעמדתה קרובה להם... לפיכך, במרכז המינער, מקום שבו מרוכזים מרבית המצביעים, כל מפלגה מפזרת את קווי המדיניות שלה משני צדי קו החציצה. היא מנסה לשכנע כל בוחר באזור קו החציצה כי עמדותיה זהות לשלו. מכיוון שכך נוצרת חפיפה רבה בין המפלגות סביב מדיניות מתונה... שתי המפלגות מנסות, באופן ברור, להיות חסרות חדות אידיאולוגית ככל הניתן לגבי העמדה הממשית שלהן... דר-משמעות זו מגדילה, אם כן, את מספר המצביעים שהמפלגה קוסמת להם. עובדה זו מעודדת מפלגות במערכת דר-מפלגתית לערפל ככל האפשר את עמדותיהן בכל עניין שנוי במחלוקת (Downs 1957, 135-136).

במצב מעורפל זה, כאשר הבוחרים "מופגזים" בדיסאינפורמציה מטעם כל מפלגה על עצמה, או, לחלופין, הם מתבקשים לבחור באחד משני תאומים זהים, כיצד בכל זאת תיפול הכרעתם? אליבא דדאונס, החלטות הבוחרים מתקבלות במידה רבה משיקולים בלתי-ענייניים, כגון האישיות של המועמדים, דפוסי ההצבעה המקובלים במשפחתם, נאמנות לגיבורים ההיסטוריים של המפלגה וכיו"ב, ואצלנו, אפשר להוסיף כיום, גם קמיעות והשבעות.

קליפים: כל תמונה בתשדירי הליכוד השנה טומנת מסר חבו, ישיר או עקיף. הקצב המהיר מבקש ללכוד את עיני הצופה. החזרה על מסרים מנסה להטמיע אותם בו. במטה הליכוד מתכוננים לחזור על חלק מהקליפים אפילו עשרים פעם. לא בשל מחסור בחומר, זוהי שפת הפרסום המסחרי שהועתקה לשימוש הפוליטיקאים (כינה ברזל, "כך נולדה סמטת הבחירות של ביבי", ידיעות אחרונות, 8.4.96).

זהנה כאן נפרש פרדוקס הרציונליות המודרנית, המתגלגלת בהכרח לא-רציונליות פוסט-זפרה מודרנית. במערכת תחרותית-שיווקית, רציונליות במובן התפקודי גורמת למפלגות לערפל את עמדותיהן, כלומר, לאבד את זהותן. לגבי הבוחרים, ערפול זה מונע בחירה עניינית, והבחירה הופכת לעניין בלתי-רציונלי במובן המהותי. לפי דאונס:

אנו נאלצים להסיק כי התנהגות רציונלית של מפלגות פוליטיות נוטה לפגום בהתנהגות הרציונלית של הבוחרים... לפיכך, ככל שהמפלגות הפוליטיות הינן רציונליות יותר, כך הבוחרים הינם רציונליים פחות (שם, 136).

רציונלי למדי. האין זאת?

באופן דומה אפיין אוטו קירשהיימר, מחוקרי אסכולת פרנקפורט, את תהליכי האמריקניזציה של המערכת הפוליטית האירופית (Kirchheimer 1966; 1969). הוא הבחין בין סוגים שונים של מפלגות, כאשר המעבר הרלוונטי לענייננו הוא ממה שהוא קורא בשם "מפלגת גיבוש המונית" למה שהוא מכנה "מפלגת הכל-בו" (catch all party), שכן היא המקבילה הפוליטית לכל-בו המסחרי. ייעודה העיקרי של מפלגת הכל-בו הוא משיכת מספר מירבי של מצביעים עבורה. לשם מימוש מטרה זו על המפלגה לחרוט עצמה במוחם של מיליוני בני אדם כאובייקט מוכר, הממלא בפוליטיקה תפקיד דומה לזה של שם-מסחרי מושך, של סימן מסחרי או של תווית בשוק של סחורות סטנדרטיות המוצגות למכירה, והנבדלות זו מזו רק לצורך זיהויין, אבל לא מעבר לכך. המפלגות פונות אל המכנים המשותפים האלקטורליים הרחבים ביותר, בתוך מה שקירשהיימר מכנה חברה בעלת אוריינטציה צרכנית. המפלגות מאבדות במצב זה את הזהות החברתית, האידיאולוגית, והפרוגרמטית שלהן.

מקובלים: מדובר בעשרות אלפי אנשים, בעיקר מעדות המזרח, שאינם שומרים מצוות באופן מלא, ואינם בהכרח שומרי שבת ומניחי תפילין. מאפיינים אחרים שכיחים מתונה למסורת ואמונה עיוורת ב"צדיקים", בעיקר ברב עובדיה יוסף ובמקובל יצחק כדורי. הגל הזה מאופיין בעיקר בזיקה למיסטיקה – קמיעות, ברכות, תפילות (דב אלבוים, "כזכות הקמיעות והחזורים בתשובה", ידיעות אחרונות, 31.5.96).

על איזה בסיס מתקבלת, אם כך, החלטת הבחורים, ומה בעצם מכריע את תוצאות הבחירות? תשובתו של קירשהיימר דומה לזו של דאונס: הגורמים רבים ומשונים, ובמקרים רבים פשוט מקריים – הסגנון והמראה של המנהיג, השפעת אירועים חולפים, ואפילו... עיתוי הבחירות ביחס למועדי חופשות מקובלים, או מזג האוויר ביום הבחירות, ואצלנו אפשר להוסיף כיום, באופן טרגי, פעולות טרור ורצח. אף קירשהיימר, כמו דאונס, סבור כי בעיקרו של דבר הופכת הפוליטיקה במצב שהוא מתאר לבלתי-רציונלית בעיקרה:

האם השתתפות פוליטית מוגבלת מעין זו שמציעה לאוכלוסיה מפלגת הכל-בו יכולה להיות השתתפות מושכלת ועניינית בפוליטיקה?... האמצעי, מפלגת הכל-בו, אינו יכול להיות רציונלי יותר מן הבעלים-לכאורה שלו (הבעלים הנומינליים), היינו, המצביעים האינדיבידואליים. כשאין עוד מסגרת מעין זו שאפיינה את מפלגת הגיבוש ההמונית – ובארצות-הברית מעולם לא היתה כזו – יכולים המצביעים, מתוך אדישות כללית או מתוך מצב רוח לא יציב, לשנות את האמצעי-מפלגה לכלי גס מכדי לשרת כחוליה מתווכת בין החברה לממלאי תפקידי הממשל (Kirchheimer 1966, 200).

אמנם הניתוח האמפירי של התרבות הפוליטית הבתר-מפלגתית כמעט וזה אצל דאונס ואצל קירשהיימר, אבל יחסם הנורמטיבי לעניין שונה לחלוטין. דאונס, כמו בגישת הברירה הרציונלית בכללה, רואה את המצב הקיים כנתון, והוא מפענח עבורנו את "חוקי המשחק". יתרה מזו, הוא אף רואה את המצב הקיים כחיובי בעיקרו, למרות המגרעות שהוא מונה. מה שיש בפוליטיקה מבחינתו, הוא מה שיש בכלכלה מנקודת הראות של הכלכלנים הניאוקלאסיים (היינו מקדשי ה"שוק") – שוק משובלל, שיש בו מעט ליקויים, וצריך להביאם בחשבון. קירשהיימר, לעומתו, בא ממסורת פרנקפורט הביקורתית. מבחינתו המצב הקיים אינו נתון בעלמא, אלא מתהווה היסטורית, ועל כך יש להוסיף, שמצב זה הוא שלילי מעיקרו, כי בו המערכת הפוליטית עוברת רדוקציה והופכת למערכת ממוסחרת. כאשר מפלגה נעשית "סחורה" היא מאבדת את ייעודה, בין אם השוק משובלל ובין אם אינו כזה. אין היא מייצגת עוד אידיאה או אינטרס, אלא רק "משווקת" את עצמה (מה שלדאונס נראה תקין בהחלט כבר בשלב מוקדם של הגדרת מפלגה).

תשדירים: פינקלשטיין הכתיב קמפיין ממוקד, נגטיבי, חוזר על עצמו. צריך לטפל רק בקהל היעד, אמר. הגרעין הקשה של תומכי הימין יבוא בין כה וכה. צריך להפיק תשדירים בודדים, וללכת רק עליהם. הקהל מטומטם. אם נכה בו שוב ושוב, זה יחדור (נחום ברנע, "פרס נתן כיבי לקח", ידיעות אחרונות, 31.5.96).

עמדתו של קירשהיימר זוכה לעיבוד ולעדכון בעבודתו של הוגה אחר, יורגן הברמאס. הברמאס רואה במערכת הפוליטית הדמוקרטית, ובעיקר בספירה הציבורית שהיא ליבתה, חוליה מתווכת בין הספירה הפרטית והספירה השלטונית, או במלים אחרות, בין הפרטים למדינה (Habermas 1984; 1997). באופן עקרוני (ונורמטיבי) הספירה הציבורית היא המרחב שבו עמדות חברתיות ופוליטיות נשקלות ומתגבשות בדיון מושכל וענייני. המרחב הציבורי הזה יכול להתקיים רק כאשר הוא נהנה מאוטונומיה, כלומר, אינו נשלט, לא על-ידי האינטרסים האגואיסטיים של הפרטים (שיקולי רווח כלכלי) ולא על-ידי האינטרסים הכוחניים של המדינה (שיקולי שליטה). ממילא מובן שכאשר אינטרסים כאלה משתלטים על המרחב הציבורי ("קולוניזציה" שלו, בלשון הברמאס), אין הוא ממלא את ייעודו, שכן שיקולים מסחריים או שלטוניים שונים בטיבם משיקולים ציבוריים-פוליטיים. הברמאס כותב:

במרחב הציבורי שפועלים בו כוחות מניפולטיביים מתהווה אווירה כרונית של משאל-עם,

אווירה היוצרת דעת-קהל במקום קהל בר-דעת. במיוחד מושם הדגש על שידול סוציו-פסיכולוגי סמוי, הפונה לנטיות בלתי-הכרתיות או המגדה תגובות צפויות מראש, שידול אשר משאיר את בעלי ההבטחות משוחררים ממחויבות ברורה. הפניות המשדלות הללו, הנעשות באופן מפקח ומגובה במחקרים ובניסויים "פסיכולוגיים". ככל שהן בעלות השפעה ויוצרות הזדהויות, כך הן מאבדות בהכרח את זיקתן לתוכניות פוליטיות, או לטיעונים לגבי נושאים מסוימים... לכן הצגת המנהיג וההיכרות עם אנשי הצוות שלו הן מרכזיות כל-כך, ומוגשות לצרכנים במאור מפתה... המרחב הציבורי המופק באופן מניפולטיבי והמומחו בדיוק רב למען המיעוט הגדול של "הקולות הצפים", אשר בחירתם מכריעה בדרך-כלל את תוצאות הבחירות, משמש כמקשר בין מערכת סמלים לבין מניעים נתונים, אשר היחס ביניהם כבר שוקלל קודם לכן על-ידי פסיכולוגים חברתיים מקצועיים ומומחים לשיווק. הקולות המצטרפים מתהליך כזה אינם יוצרים עמדה של ציבור (Habermas 1992, 217-218).

לאחר שסקרנו את ההתייחסות המודרנית-ליברלית (דאונס) והמודרנית-ביקורתית (קירשהיימר, הברמאס) לתרבות הפוליטית החדשה, נבחן עניין זה מנקודת הראות של ההגות הפוסט-מודרניסטית. נוגעת לענייננו גישתו של ז'אן בודריאר (Baudrillard 1983; 1993), אשר מושג המפתח שלו הוא ה"סימולקרום", או בעברית: הדמיה. אלא שאצל בודריאר ההדמיה איננה של דבר-מה אמיתי, אלא היא ישות לעצמה. אם "מקלפים" אותה מוצאים מתחתיה הדמיה נוספת, וכן הלאה, וכן הלאה.

סקרים: האיש [נתניהו] הוא מערכת בחירות משומנת. לפחות כלפי חוץ לא נראה שיש איזו אמת פנימית שמדריכה אותו. הוא השתמש בקו האידיאולוגי בנוקשות או ברכות, על-פי המלצת הסקרים, כדי ליצור מומנטום תקשורתי שיקדם אותו... (קרן נויבך אצל יעל גבירץ, "כל מה שאסור היה לנו לדעת עד היום", ידיעות אחרונות, 31.5.96).

אין זו שאלת המציאות כשלעצמה, אלא חמקמקוטה המתמדת. ההדמיה הופכת לאמת-עצמה. זוהי ההיפר-מציאות, מה שהוא יותר מציאותי מן המציאות עצמה. התקשורת האדיר-ויזואלית ההמונית, ובראש ובראשונה הטלוויזיה, היא האמצעי העיקרי להפצת ההדמיות ולהשלטתן על התודעה. ההדמיות עצמן הופכות לסחורה מבוקשת ביותר. הצרכן כבר אינו רוכש מוצר אלא הדמיה של מוצר, או מוצר שהוא הדמיה. נוצרת כלכלה מדינית של סימנים בעלי ערך חלופי, הנמדד ביוקרה. כך במרחב הפרטי, אך גם בציבורי. את השיח התקשורתי מחליף אירועי-האווה והפוליטיקה? זה כבר עניין ישן, שחלף מן העולם. הציבוריות שנוצרה בחברה המודרנית הופכת בפוסטמודרנית להמון דומם, חסר קול, הלומד על עצמו משידורי הטלוויזיה ומסקרי דעת הקהל. כפי שאפשר לראות, בודריאר ממשיך אותה מסורת ביקורתית שממנה באו קירשהיימר והברמאס, אבל בהבדל משמעותי אחד: בודריאר הוא פטליסט. אין לו נתיב אלטרנטיבי ואין לו מוצא. הוא יודע רק להצביע על סחרחורת ההדמיות המטריפה את הדעת. הביקורתיות הפסקנית מובילה ליאוש מצמית. כותב בודריאר:

את התקופה הנוכחית אפשר לאפיין כמצב שלאחר-האורגיה. האורגיה היתה שיאה של תנופת המודרניות, תנופה של שחרור בכל התחומים: שחרור פוליטי, שחרור מיני, שחרור כוחות הייצור, שחרור הנשים, שחרור הילדים, שחרור הכמיהות הלא-הכרתיות, שחרור האמנות. היא התנופה של כל צורות הייצוג, ושל כל ההתנגדויות להן. האורגיה היתה חובקת-כל. היתה זו אורגיה של האמיתי, של הרציונלי, של המיני, של הביקורתי, של האנטי-ביקורתי, של צמיחה ושל משרב-צמיחה. התנסינו בכל הנתיבים האפשריים... עכשיו הכל כבר משוחרר... ואנו מוצאים עצמנו יחד נוכח השאלה המכרעת: מה עושים לאחר האורגיה? עכשיו נותר רק להדמות את האורגיה ואת השחרור. אנו יכולים רק להסכין ולהאיץ, אך למעשה, התאוצה היא בתוך הריק, כי כל הסיומות של השחרור (בייצור, בקדמה, במהפכה) כבר מאחורינו, ואנו כבר רדופים בהן... מה יש לעשות, אם כן? זהו טבעו של מצב ההדמיה. אנו יכולים רק לחזור על מה שכבר היה, כי הכל כבר היה – במציאות או במציאות המדומית... אנו חיים תוך מחזור איך-סופי של אידיאלים, של כמיהות, של דימויים ושל חלומות, אשר כולם כבר מאחורינו אך אנו חייבים לשוב ולמחזרם במעין אדישות פטליסטית (Baudrillard 1993, 21-22).

שלום לכם, שוויון וחירות. מעתה קיימות רק הדמיות של שוויון וחירות. שלום לך, פוליטיקה. מעתה קיימת רק הדמיה של פוליטיקה. שלום לכם, שמאל וימין: מעתה קיימת רק הדמיה של שמאל וימין. אין לאן ללכת, אין למה לקוות. מהפכנות היא שמרנות, ושמרנות היא מהפכנות.

מצוות: בשכונות החרדיות של ירושלים כוסו הקירות "טאפטים" המתארים את ההצבעה למען נתניהו כמצווה דתית... "זכור את אשר עשה לך עמלק" צעקו הקירות. הצילום המשותף של כדורי ושל נתניהו כיכב בהם. ברכת כדורי, שניתנה קודם לכן לבוחרי ש"ס, הואצלה על בוחרי נתניהו (נחום ברנע, "פרס נתן ביבי לקח", ידיעות אחרונות, 31.5.96).

מלחמה היא שלום, ושלום הוא מלחמה. מעגל קסמים חוזר ונשנה. אין עבור מי להצביע. הכל אותו דבר. המפלגות, אם כן, כבר אינן מייצגות ואינן יכולות לייצג דבר, מלבד ייצוג דהוי של... המפלגות שהן עצמן היו. אבחנו של בורדיאר אינו שונה במהותו מזה של דאונס, מצד אחד, ושל קירשהיימר והברמאס, מצד שני. אלא שדאונס רואה בפוליטיקה שיווקית עניין מתקבל על הדעת, ובורדיאר רואה בו מצב של שיתוק או של היסטריה פסיכוטית. קירשהיימר והברמאס מבקשים מוצא בחזרה אל רצינוניות ביקורתית, ובורדיאר אינו רואה אלא שכפול חוזר ונשנה של המציאות וקהות חושים מעייפת.

גירויים: גדי דגון, במאי וצלם כרוז הדיוקן של נתניהו: ביבי גבר נאה, הוא מצטלם הרבה יותר יפה מאיך שהוא נראה. זה לא קשור לפוליטיקה. דגל ישראל והדימוי הצעיר יוצרים תגובה כל-כך חזקה של גירוי, של סקרנות ושל אמפטיה. כמו שרואים חתיכה בים. לי זה מזכיר את הצילומים של ג'ימס דין או מרלון ברנדו... אני מאמין שבמערכת בחירות שהיתה כל-כך צמודה יש לזה משקל עצום (אריאלה אזולאי, "תראו איך ביבי נראה, תראו את פרס", העיר, 23.8.96).

שכפול, לאות וערפול אפיינו את האווירה של מערכת הבחירות האחרונה בישראל. שתי המפלגות הגדולות התחרו ביניהן על טשטוש זהותן. טשטוש זמני, לצורך הבחירות כמובן, וגם לקראת הבחירות הבאות, וכן הלאה וכן הלאה (אומרים על ברק שהוא "תואם נתניהו" ושההבדל היחיד ביניהם הוא "בית אבא"; ומה יהיה ההבדל בין המנהיגים בעוד שנים אחדות? אולי בית סבא. ואחריכך בית סבא-רבא, וכן הלאה. הדמיה של הדמיה). הגדיל לעשות הליכוד אשר הציב מול העבודה מראה הפוכה. במקום שבו אמרה העבודה "שלום עם ביטחון", הראתה המראה ההפוכה "ביטחון עם שלום". במקום שבו אמרה העבודה הפרטה, הראתה המראה ההפוכה הטנפה. גם המפלגות הבינוניות הפליאו בכיסוי ערוותן. מפלגה של קנאות לאומנית דיברה בציניות על "נשמה", ומפלגה שלא עשתה מספיק למען השלום "רכשה את הזכויות" לשיר השלום. על אחדות הרעים בין ימין ושמאל-כביכול בנושאים חברתיים וכלכליים כבר עמדו רבים (למשל, קים 1996א). אובדן הזהות המוחלט הופיע כבר בבחירות להסתדרות, שבהן ניצחה קואליציה של מפ"ם (שמאל?), ר"ץ-שינוי (מרכז) וש"ס (מסורת? ימין? פופוליוס?) שבראשה עמד אחד המנהיגים הניאור-ליברלים של מפלגת העבודה (רמון). כך גם בבחירות הכלליות: שמעון פרס הצטלם עם סרבל קרבי, כמו יצחק רבין, ובנימין נתניהו הצטלם בתפאורה של לשכת ראש ממשלה, כמו ראש ממשלה. הדמיה של הדמיה. כולם "גינני" (מלה רשמית המבטאת אדישות) את רצח רבין, כמו שכולם "גינני" אחריכך את ההסתה לרצח אהרן ברק. כולם עסקו ב"הידברות" עם הצד השני – השמאל באמצעות טשטוש זהותו, והימין באמצעות הסתרתה. רק חלק מן המפלגות הקטנות באמת אמרו לבוחר את האמת, שהרי לפי תורת דאונס מבחינתן (ורק מבחינתן) זוהי הטקטיקה הרצינונית: העולים, למשל, אמרו שמטרתם לשפר את תנאי החיים של העולים, ומולדת, למשל, אמרה שיש לנקות את המולדת מערבים בטרנספר מרצון. בעידן הפרסומאים והרבנים, למלים יש ערך חליפין וערך של ניחומים, אבל אין להן ערך של שימוש. האידיאלוגיה מתה, יחי התדמיות והקמיעות.

פטה אוז: בוחן חיצוני שינסה לשרטט קו גבול בין היום שבו נפסקה "כלכלת שוחט" והיום שבו החלה "כלכלת מרידור" יתאמץ לשווא... אותה המנגינה, אותה העשייה... ובכל זאת יש הבדל בין השניים. שוחט... הולך מצוץ עם שיפודים על האש... מרידור... הולך מצוץ עם פטה אוז" (סבר פלוצקר, "דן שוחט ובייגה מרידור", ידיעות אחרונות, 27.9.96).

אצל בנג'מין ברבר התרמיות הן מקוורלד והקמיעות הן הג'יהאד: "לגבי הג'יהאד והמקוורלד למושג 'ציבוריות' אין משמעות. ציבוריות בהתממשותה הינה משקל שכנגד להפרטה ולדהידמוקרטיזציה הנובעים משבטיות אגרסיבית ומשווקים אגרסיביים" (Barber 1995, 287). דומה כי נוכח הפוליטיקה החדשה בישראל, ונוכח ההרס החברתי, התרבותי והפוליטי המופץ על-ידי תהליכי גלובליזציה פוסטמודרניים (הפרסומאים) ותהליכי לוקליזציה פרה-מודרניים (הרבנים) סוחפים, קשה להצביע על ציבוריות שבכוחה להוות משקל נגד. הפוליטיקה החדשה בישראל מאופיינת בג'ינגלים, בפריימריס, בבחירה ישירה ובקמיעות. פלא שיש המתגעגעים לפוליטיקה הישנה, המושמצת כל-כך, המאופיינת במפלגות, בוועדות מינויים, בבחירות כלליות-יחסיות ובאידיאולוגיות? את החומרים מהם עשויה הדמוקרטיה, מכל מקום, אי-אפשר למצוא לא בשוק ולא בישיבה, לא בקניון ולא בהתנחלות. בנסיבות מסוימות הפוליטיקה של צרכים והפוליטיקה של זהות עשויות לתרום לפלורליזציה של החברה האזרחית, אולם כאן ועכשיו מקוורלד וג'יהאד שוטפים את ישראל בגל של תרבות פוליטית פוסט-פרה-מודרנית אנטי-דמוקרטית.

המחלקה למדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ביבליוגרפיה

- קים, חנה, 1996א. "ימין אחד גדול", הארץ, 29.4.96.
 —, 1996ב. "טוב ליהודים, רע לישראלים", הארץ, 8.10.96.
 רם, אורי, 1996. "זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל", תיאוריה וביקורת 8: 9–32.
- Balbus, Ike, 1975. "Politics as Sport: An Interpretation of the Political Ascendancy of the Sports Metaphor in America," in *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*, ed. L.N. Lindberg, R. Alford, C. Crouch and C. Offe. Heath, Mass.: Lexington Books, pp. 321–336.
- Barber, Benjamin, 1995. *Jihad vs. McWorld*. New York: Times Books.
- Baudrillard, Jean, 1988. *Selected Writings*, ed. and introduced by Mark Poster. Stanford, California: Stanford University Press.
- , 1993. *The Transparency of Evil*. New York: Verso.
- Bell, Daniel, 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Burnham, W. Dean, 1969. "The End of American Party Politics," in his *Critical Elections and the Mainsprings of American Politics*. New York: Norton.
- Downs, Anthony, 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Fox-Piven, Frances, ed. 1991. *Labor Parties in Postindustrial Societies*. New York: Polity Press.
- Habermas, Jürgen, 1984, 1987. *The Theory of Communicative Action*, vol. I and II. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- , [1961] 1992. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Inglehart, Ronald, 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Styles among Western Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Katznelson, Ira, and Mark Kesselman, 1975. *The Politics of Power: A Critical Introduction to American Government*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Kirchheimer, Otto, 1966. "The Transformation of the Western European Party System," in *Political Parties and Political Development*, ed. Joseph Lalombara and Myron Weiner. Princeton: Princeton University Press.
- , 1969. *Politics, Law and Social Change: Selected Essays of Otto Kirchheimer*, ed. F.S. Burin and K.L. Shell. New York: Columbia University Press.
- McSweeney, Dean, 1990. "Is the Party Over? Decline and Revival in the American Party System," in *Explaining American Politics*, ed. Robert Williams. New York: Routledge, pp. 144–166.
- Wernick, Andrew, 1991. *Promotional Culture: Advertising, Ideology and Symbolic Expression*. Berkeley: Sage.